

УДК 398.2:001.891.3+303.82-057.1

А. Г. Биконя

НАРОДНА КАЗКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

Статтю присвячено казкознавству, зокрема, у ній розглянуто основні праці українських та зарубіжних учених, починаючи від середини ХІХ ст. і до сьогодні. З'ясовано різні зрізи й аспекти досліджень – філологічний, етнографічний, генетичний, концептуальний, етнолінгвістичний тощо, названо персоналії науковців.

Ключові слова: народна казка, казкознавство, вивчення, історіографія, персоналії, методи.

Статья посвящена сказковедению, в частности, в ней рассмотрены основные работы украинских и зарубежных ученых, начиная с середины ХІХ в. и до наших дней. Выявлены различные срезы и аспекты исследований – филологический, этнографический, генетический, концептуальный, этнолингвистический и др., названы персоналии ученых.

Ключевые слова: народная сказка, сказковедение, изучение, историография, персоналии, методы.

The article deals with the folk tale research including the basic study of Ukrainian and foreign scientists from the mid-19th century up to nowadays. Various sections and aspects of research such as philological, ethnographic, genetic, conceptual, ethno linguistics etc. are discovered, researchers are called.

Keywords: folk tale, research, study, historiography, personalities, methods.

Дослідженню народної казки присвячено багато вітчизняних і зарубіжних праць як суто фольклорних, так і написаних на межі різних наук. Вона цікавить літературознавців, мовознавців, культурологів, психологів та інших, що є особливо прикметним для нашого часу.

Одним із перших, хто звернув увагу на казку, був Микола Костомаров. Його дослідження «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843), «Славянская мифология» (1847) тощо відіграли неабияку роль у розвитку української фольклористики й народознавства загалом. У праці «Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях» (1871) дослідник розглянув знайдений у «Початковому літопису» матеріал, узятий безпосередньо з усних народних переказів, оповідань та пісень, і на цій підставі застеріг від генералізації відомостей літопису як достовірної історичної правди. З іншого боку, М. Костомаров у зразках уснопоетичної творчості вбачав джерело для пізнання народного світогляду другої половини XI – початку XII ст.

Пантелеймон Куліш, надихнувшись збірками і працями своїх сучасників, у 1844 році розробив проспект багатотомного серійного видання фольклору з комплексною назвою «Життя українського народу». До восьми запланованих томів мали ввійти різножанрові фольклорні матеріали: пісні, думи, казки, легенди, перекази, прислів'я, загадки тощо. На жаль, реалізувати задумане повністю не вдалося. Світ побачив лише двотомник «Записки о Южной Руси» (1 том – 1856 р., 2 том – 1857 р.). У другому томі один з дев'яти розділів було присвячено казкам і казкарям [7]. Слід зазначити, що П. Куліш один з перших систематизував тексти за оповідачами та співаками. Окрім того, він досліджував їхній побут, спосіб виконання фольклорних творів. Також до здобутків дослідника слід зарахувати його комплексний підхід до збирання й вивчення явищ фольклору.

У 1855–1863 роках у восьми випусках вийшли «Народные русские сказки» Олександра Афанасьєва – велика збірка казок (загалом з варіантами – близько 640), складена з текстів оригінальних записів, що зберігалися в архіві Російського геогра-

фічного товариства. Книга вміщує значну кількість матеріалів з багатьох губерній, автентичні народні тексти, коментарі видавця із зазначенням іноземних аналогів російських казок. Головна мета видання – пояснити схожість казок і легенд у різних народів, указати на їх наукове й поетичне значення та подати зразки російських народних казок.

З 1872 по 1879 роки в Петербурзі виходили друком капітальні семитомні «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» Павла Чубинського [12]. Другий том «Малорусскія сказки» (1878) містив систематизовані дослідником міфічні (146 одиниць) та побутові (146 одиниць) народні казки, повчальні й гумористичні оповідання. Серед казок, зібраних П. Чубинським, було 16 про тварин. На думку вчених, вони є автентичними.

Паралельно з П. Кулішем та П. Чубинським власні фольклористичні розвідки здійснював відомий громадський діяч та історик Михайло Драгоманов. У дослідженнях він удавався до компаративістських та історико-генетичних методів, про що свідчить його величезний доробок у вивченні народної прози та пісенності. Серед фольклорних праць слід відзначити «Малорусские народныя предания и рассказы» (1876) [4]. Для цього збірника характерне розмежування не жанрів, а проблематики. Як засвідчують статті М. Драгоманова, подібний підхід – сюжетно-тематичний – притаманний і його дослідницьким працям. Учений вивчав не художні особливості жанрів, а психологію та причини першовитоків, зародження образів і мотивів. Предметно-тематичний принцип був застосований у ХІХ ст. в покажчику Аарне – Томпсона, в українській фольклористиці ініціатива впровадження цього принципу в наукову методику подання фольклорного, зокрема прозового, матеріалу належить саме М. Драгоманову. На думку вченого, «в народній словесності, котру так багато людей схильні брати в її цілому складі за продукт місце-

вого національного витвору, міститься бодай певна кількість елемента заграничного та інтернаціонального» [3, с. 23].

Наприкінці ХІХ ст. на західноукраїнських землях плідно працював Володимир Гнатюк. Саме йому належить перший окремих збірник казок про тварин «Українські народні байки». Через аналіз та аналогії В. Гнатюк знайшов у казках відбиття анімістичних вірувань первісної людини, на основі чого зараховував їх появу до глибокої давнини. Автор дійшов висновку, що з найдавніших часів казки були тісно пов'язані із суспільним побутом, життєвим досвідом людей, їхніми прагненнями й ідеалами. Заслугою В. Гнатюка є те, що він звернув увагу на особистості казкарів. Так, у першому томі «Етнографічних матеріалів» він виділив двох кращих казкарів – Михайла Пустая із с. Збуй та Михайла Фотула із с. Стройне – і подав їхні біографії. Значну кількість текстів В. Гнатюк умістив у другому, четвертому, п'ятому та шостому томах «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі».

Олександра Веселовського надзвичайно цікавило питання поетичних форм, зокрема форм казки. У своїй незавершеній праці «Поетика сюжетів» він створив учення про відокремлення мотивів та сюжетів. Воно хоча й проілюстроване прикладами з казки, однак має широке значення й може застосовуватися щодо всіх жанрів епічної творчості. Мотив є найпростішою, неподільною оповідальною одиницею, а сюжет – комбінація мотивів. У його лекціях з історії епосу є розділ під назвою «Казкові схеми».

Не можна не відзначити також дослідження Івана Франка на ниві казкової прози. Варто зауважити, що вчені виокремлюють кілька рівнів творчого інтересу І. Франка до казки: 1) збирання, записування, систематизування, публікування, вивчення народних казок; 2) переробка, осмислення запозичених традиційних казкових сюжетів; 3) створення оригінальних літературних казок [9, с. 47]. Спадщина дослідника в

жанрах казки і байки (або «казки про звірів», за визначенням письменника) дуже багата й різноманітна. І. Франко був незадоволений нечітким окресленням жанрів народної словесності лише за тематично-змістовими ознаками. На його думку, доцільніше було б виділяти в кожному з оповідних жанрів структурно-композиційні елементи. Власне народну казку І. Франко досить чітко розмежовував з новелою, анекдотом, байкою, різними видами оповідань, наголошуючи, що казка – самодостатній естетичний феномен.

На ниві фольклористики вагомим був науковий доробок Миколи Сумцова. Учений акцентував увагу на історичному характері витоків казок, міфів, легенд, оповідей, указував на античну генезу певних сюжетів в епосі народів світу, виявляв зміни, яких вони зазнавали в різних етнічних середовищах. На думку дослідника, близькими до фольклорної традиції є апокрифи – оповідання літературного походження легендарного змісту, побудовані на канонічних старозавітних, новозавітних сюжетах і життях святих, які у свою чергу містять елементи народних казок та оповідок. М. Сумцов був переконаний, що казки – це органічне явище «народної психіки», і розповсюджені вони серед усіх народів землі. «Накопичення нових етнографічних матеріалів, краще знайомство з давніми літературами, ознайомлення з казками народів Африки, Америки і Австралії відкрило б подібність там, де про неї раніше не підозрювали, виявило багато зв'язків між пам'ятками усної словесності» [11, с. 162]. Окрім того, М. Сумцов опублікував серію статей із проблеми українського «звіриного епосу»: «Тур в народной словесности» (1887), «Ворон в народной словесности» (1890), «Мышь в народной словесности» (1891) тощо, а також видав окрему працю «Культурные переживания» (1890), де порушив ряд питань генезису образів звірів у народній поезії. Не можна оминати увагою вступне слово до книги «Анекдоты о глупцах» (1898), де дослідник описав мотиви про дурнів у казці.

У 1914 році вийшла друком книга Степана Савченка «Русская народная сказка: история собирания и изучения» [10], у якій зафіксовано основні віхи дослідження казки та історіографію.

Видатний історик, дослідник Михайло Грушевський до першого тому дев'ятитомної «Історії української літератури» включив розділ, присвячений казці. Він поділяв визначення казки за І. Франком (казка – це фантастичне оповідання без виразної моралізуючої цілі), відзначав відмінність казки від легенди й новели. М. Грушевський систематизував основні казкові мотиви української фантастичної казки, космічні сили (сонце, місяць, вітер, мороз, град), особливо популярні в Україні фантастичні надприродні ества (дух Землі, лісовик), наголосив на поширених у слов'янському фольклорі демонологічних образах (баба-людодітка, Баба Яга Костяна Нога, змії, Кошій), зосередив увагу на казкових мотивах змієборства, фантастичного народження, метаморфоз.

У радянські часи вчені досліджували казку переважно із соціального боку, відкидали її міфологічну основу, неабияку увагу приділяли побутовій казці, а особливо опозиції бідний / багатий.

Варто згадати також праці Івана Березовського. До його збірки «Мудрий оповідач» (К., 1969) увійшли казки (здебільшого побутові та про тварин), притчі, байки, анекдоти; до них додано посилання на джерела й передмову. У 1976 році в шістнадцятій книзі серії «Українська народна творчість» І. Березовський оприлюднив науково оформлене й паспортизоване видання «Казки про тварин» (загалом – 506 казок). Основу книги становлять твори зі збірки В. Гнатюка. В іншій серії народної творчості, яку свого часу публікувало видавництво «Дніпро», І. Березовському належить упорядкування популярного тому «Героїко-фантастичні казки» (1984) з передмовою та примітками, словником маловживаних слів.

Окрім того, розділи про казку можна знайти в підручниках: «Українська народна поетична творчість» (1958 р., автори – В. Бобкова, П. Попов, Г. Сухобрус), «Українська народно-поетична творчість» (1983 р., книга підготовлена викладачами Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Грицаєм, В. Бойком та Л. Дунаєвською), «Українська усна народна творчість» (2005 р., М. та З. Лановиків), «Український фольклор у теоретичному висвітленні» (2008 р., підручник викладача Київського національного університету імені Тараса Шевченка С. Росовецького).

Слід зазначити, що казку вивчають з різних аспектів, досліджують її мотиви, форму, стиль, мову. Серед праць, у яких розглянуто міфологічні корені наративів, варто назвати дослідження І. Разумової («Сказка и быличка: мифологический персонаж в системе жанра») та Л. Дунаєвської («Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій»). Народнопоетичне відображення архаїчних космогонічних уявлень в українській фольклористиці досліджували В. Давидюк («Первісна міфологія українського фольклору»), В. Ятченко («Метафізичні виміри переходу від міфу до казки», «Мотив утрати Бога в українських казках»), М. Чумарна («Мандрівка в українську казку»); В. Балушок («Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян») через обряд ініціацій пояснював трансформації народного епосу, що збереглися донині. Ґрунтуючись на первісному міфологічному світогляді, зміст історичних релігійних змін як світоглядний перехід у народних уявленнях пояснили митрополит Іларіон («Дохристиянські вірування українського народу») та М. Попович («Світогляд давніх слов'ян»).

Казку також вивчають крізь призму структуралізму. У цьому напрямі слід відзначити праці таких учених, як В. Пропп («Исторические корни волшебной сказки», «Морфология сказки»), Є. Мелетинський («Поэтика мифа»), Б. Кербеліте («Историческое развитие структур и семиотики сказок: на ма-

териале литовских волшебных сказок»), О. Собецька (дисертація «Індійська “Панчатантра” та українська народна казка про тварин: порівняльний аналіз поетичних моделей»).

З'явилося багато праць, присвячених мовознавчим дослідженням казки, зокрема дисертації «Семантико-функціональна система особових найменувань в українських народних чарівних казках: у записах ХІХ ст.» (М. Редьква), «Ономастичний простір українських народних казок: у зіставленні з російськими казками» (О. Порпуліт), «Семантичні опозиції в українському ономастиконі» (М. Курушина).

Популярними нині є також культурологічні підходи до вивчення народної казки, зокрема української. Це дослідження О. Кирилюка («Універсалії культури і семіотика дискурсу: казка та обряд»), В. Ятченка («Боги і люди в українській казці»). Давні й нові смисли міфів та казок розкриває В. Шинкаренко («Смысловая структура социокультурного пространства: миф и сказка»). Цікавими є праці з компаративістики Л. Мушкетик («Людина в народній казці Українських Карпат: на матеріалі української та угорської оповідальної традиції»), В. Шабліовського («Казковий дискурс як об'єкт наукових досліджень: на матеріалі слов'янських, англійських, німецьких, французьких, іспанських, новогрецьких народних казок»).

Чимало досліджень присвячено розгляду хронотопу у фольклорі, зокрема в народній прозі. Це праці російських учених С. Неклюдова («Статистические и динамические начала пространственно-временной организации повествовательного фольклора»), С. Адоньєвої («Сказочный текст и традиционная культура»), М. Бахтіна («Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике», де присвячено розділ фольклорному хронотопу), статті В. Бахтіної («Время в волшебной сказке», «Пространственные представления в волшебной сказке»).

Розвідки з міфологічного хронотопу здійснила Н. Лисюк («Міфологічний хронотоп»), зони художнього простору у фольклорі виокремив С. Росовецький, у контексті «свого» та «чужого» часопростір казки вивчав О. Олійник (дисертація «Антиномія категорій “свій” / “чужий” у просторі української чарівної казки»). Гендерні аспекти фольклорних творів розглядали З. Фрейд та його учні Е. Фромм, Ш. Браун, особливо плідними були дослідження стосовно архетипів К. Юнга та ін. У наш час ними цікавляться А. Дандес, М. Л. фон Франц, дослідниця із Закарпаття О. Тиховська.

Казкові персонажі-образи розглянуто в різних монографіях, присвячених вивченню казки, також в окремих дослідженнях подано описи основних рис героїв та їхніх антиподів, відзначено їх роль у сюжетах і мотивах тощо. Тут слід назвати таких авторів, як О. Бріцина, Л. Дунаєвська, В. Шабліовський, Л. Мушкетик, А. Ведерникова, О. Новик. Серед досліджень з поетики народної казки, художніх засобів опису дійових осіб можна виділити праці І. Крука («Восточнославянские сказки о животных: образы, композиция»), В. Юзвенко, Д. Адлейби, І. Разумової, Т. Краюшкіної та ін.

Окрім того, членом-кореспондентом РАН Сергієм Старостіним була розроблена спеціальна система «Казка» для роботи із сюжетами чарівних казок, репрезентованих у текстовій формі. Метою було:

а) створення інструменту для роботи з текстом казки (нині – із покажчиком Аарне – Томпсона, але деякі методи можуть бути використані також для роботи з іншими джерелами);

б) одержання результатів завдяки комп'ютерній обробці, у тому числі і з застосуванням лінгвістичних методів роботи з текстом;

в) визначення методів поповнення описів типу в покажчику АТУ більш суворим описом за допомогою метамови таким чином, щоб виключити властиву природній мові багатозначність;

г) знаходження способів напівавтоматичного переходу від опису за допомогою метамови до опису за допомогою системи казкових мотивів;

г) перевірка теоретичних припущень з використанням вищеописаних можливостей.

Отже, народна казка і донині залишається об'єктом вивчення багатьох учених. Це невичерпне джерело для дослідження, адже вона не тільки відбиває уявлення наших предків, але й залишається цінним морально-етичним канонем для майбутніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адоньєва С. Б.* Сказочный текст и традиционная культура / С. Б. Адоньєва. – С.Пб. : Издание Санкт-Петербургского университета, 2000. – 182 с.

2. *Бріцина О. Ю.* Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства / О. Ю. Бріцина. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2006. – 397 с.

3. *Драгоманов М.* Казка Богдана Хмельницького // Вибрані твори українських письменників. – Л., 1912. – С. 3–31.

4. *Драгоманов М. П.* Малорусские народные предания и рассказы / М. П. Драгоманов. – К. : Издание Юго-Западного отдела Императорского географического общества, 1876. – 436 с.

5. *Дунаєвська Л. Ф.* Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій / Л. Ф. Дунаєвська. – К. : КНУ, 1997. – 382 с.

6. *Кербелите Б.* Типы народных сказок: структурно-семантическая классификация литовских народных сказок : в 2 кн. / Б. Кербелите. – М. : Изд-во РГГУ, 2005. – 724 с.

7. *Кулиш П.* Сказки и сказочники // Записки о Южной Руси. – С.Пб., 1857. – Т. 2. – С. 1–103.

8. *Мушкетик Л. Г.* Людина в народній казці Українських Карпат: на матеріалі української та угорської оповідальної традиції / Л. Г. Мушкетик. – К. : ДСГ, 2010. – 320 с.

9. *Сабат Г.* Казки Івана Франка: особливості поетики. «Коли ще звірі говорили» / Галина Сабат. – Дрогобич : Коло, 2006. – 364 с.

10. Савченко С. В. Русская народная сказка: история собирания и изучения / С. В. Савченко. – К., 1914. – 543 с.

11. Сумцов Н. Сказки // Словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – С.Пб., 1900. – Т. 59. – С. 62–165.

12. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / материалы и исследования, собранные д.-чл. П. П. Чубинским. – С.Пб. : Императорское географическое общество, 1878. – Т. 2. – 689 с.

SUMMARY

The article deals with the folk tale (fairy tale and animal tail) researches including the basic study of Ukrainian and foreign scientists, from the mid-19th century up to nowadays. The main studies and works devoted to the folk tale, its motives, style, and language are discovered. The main works of researches in this field are mentioned: M. Kostomarov, P. Kulish, O. Afanasev, P. Chubynskyi, M. Dragomanov, V. Gnatyuk, O. Veselovskyi, I. Franko, M. Sumtsov, M. Hrushevskyi etc.

The main fundamental works, textbooks devoted to the folk tale are analyzed in the article. There are many works about folk tale itself as well as its different aspects such as mythological roots of folk tale, archaic cosmogony beliefs, also it can be found studies where folk tale in structuralism, besides there are many works about peculiarities of language usage in folk tales. Cultural, comparative approach of the study of folk tales is popular among the Ukrainian scientists nowadays.

There are many works, which are devoted to the time-space in folklore, particularly in the traditional prose. It is also mentioned about studies dedicated to the hero of folk tale. Fairy-tale characters-images, their antipodes and their role in the plot are presented in the different books of the folk tale research.

Folk tale is an inexhaustible source for research, because it is not only reflects the understanding of our ancestors, but also remains a valuable moral and ethical canon for future generations.

Keywords: folk tale, research, study, historiography, personalities, methods.